

ԱՍՏՂԻԿ ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ

Արվեստագիտության թեկնածու

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՂԹԱՄԱՐԳԻՆ ԵՒ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾՍԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ
«ԱՆԵՂԻՆ ՏԱՃԱՐ» ՏԱՂԸ

Գրիգորիս Ա. Աղթամարցին (ԺԶ. դ.), Աղթամարի կաթողիկոս՝ 1512—1544 թթ., հայ մշակույթի ականավոր գործիչներից է, երաժիշտ, բանաստեղծ, գրիչ ու մանրանկարիչ։ Կրթությունն ստացել է Արճեշի Ուռնկարի Ս. Նշան վանքում՝ աշակերտելով Գրիգոր վարդապետ Արճիշեցուն։ Ուսուցիչն ու վանական տարիները խոր հետք են թողել Աղթամարցու՝ հոգեւորականի ու ներհուն արվեստագետի հոգում։ Իր գրած տաղերում մեծ երախտիքով է հիշել Գրիգոր վարդապետին՝ նրան կոչելով «երջանիկ ռաբունապետ, արթուն հսկող, քաջ հռետոր, անյաղթ փիլիսոփա, երիցս երանեալ մեծ վարժապետ» («Անծին եւ անսկիզբն է Հայրն Երկնային») («Ի Սուրբն Մարինոս ճգնաւոր») եւ «Այբէն մինչեւ ի քէն»)¹։ Գեղեցկահյուս քերթվածներ է ձոնել նաեւ Ուռնկարի հրաշագործ Ս. Նշան վանքին՝ այն անվանելով «Քաջբերունեաց պարծանաց նշան» (տե՛ս «Գերակատար Աստուած համայնի» գանձը, «Խոստովանիմք զՄիածին Բարձրեալ» մեղեդին եւ «Վառեալ լուսովն Աստուածային» հորդորակը, որոնց սկզբնատառերը հոգում են «Գրիգորիս Աթթամարցի Խաչի ի խնդրոյ Վարդանա» ծայրակապը)²։ Աղթամարցու ուսումնառության տարիների մի ամփոփ նկարագիր է տվել Ն. Ակինյանը՝ պատկերավոր կերտելով նաեւ նրա ստեղծագործական դիմանկարը՝ «Հմուտ էր Աստուածաշունչ գրոց, ընթերցած էր Յայսմաւուրքն եւ Հարանց վարքը, աղօթած էր Նարեկացւոյ հետ, հրահանգուած էր Շարականներ, Գանձեր, Տաղեր երգելու. իրեն ծանօթ էին Ներսէս

¹ Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԳ. ԱԿԻՆԵԱՆ, Գրիգորիս Ա. կաթողիկոս Աղթամարի. կեանքն եւ քերթուածները, Վիեննա, 1958, էջ ԻԶ, 38 եւ 62:

² Անդ, էջ 100—111:

Շնորհալու Յիսուս Որդին, Առաքել Սինեցույ եւ համանուն Բաղիշեցույ քերթուածները, ինչպէս նաեւ ժողովրդական Տաղարանները»³:

Իր կաթողիկոսության տարիներին Աղթամարցիին շրջել եւ կանգ է առել մերձակա վանքերում: 1524-ին հանգրվանել է Մեծոփում, որտեղ վանքի առաջնորդ Աստվածատուր Մեծոփեցու խնդրանքով գրել է «Ծաղկունքն ասեն» տաղը⁴: 1526-ին որոշ ժամանակ հաստատվել է Խառաբաստավանքում եւ նկարագարգել «Աղեքսանդրի վարքը»⁵, իսկ 1530-ին գտնվելով Արճեշում՝ ծաղկել է Մաշտոց-Գանձարանը:

Գրիգորիս Աղթամարցիին եղել է փայլուն մանրանկարիչ՝ աշակերտելով Հակոբ Զուղայեցուն⁶ եւ Հովսեփ վարդապետ Աղթամարցուն: Վերջինիս նվիրել է «Գովեալ սուրբ հայր» տաղը՝ «Գրիգորիսե Յովսէփին է» ծայրակապով⁷: Մեզ են հասել եւ աշխարհասփյուռ ձեռագրական հավաքածուներում են գտնվում նրա նկարագարգած ձեռագրերից մի քանիսը.

1. «Պատմութիւն Աղէքսանդրի», 1526 թ., Խառաբաստայ Ս. Աստուածածին, գրիչ՝ Մարգարայ Արճիշեցի: Աղթամարցիին եղել է օրինակի շնորհողը, ինչպէս նաեւ կաֆաներ հորինել. «ստուգեալ եւ սրբագրեալ էր ինքն՝ բազում աշխատութեամբ՝ ի սխալ յաւրինակէ, եւ ասացեալ ի յառատ մտացն. բէթ.: [...] եւ զծաղկագիրն անձանձիր ուսոյց ծառայիս, եւ զգիրգ նկարեց»⁸: «Պատմութիւն Աղէքսանդրի»՝ «գունագեղ գրչութեամբ, ծաղկուններով եւ մանրանկարներով այս ընտիր ու եզական ձեռագիրը» այժմ գտնվում է հայտնի բանասեր Հ. Քյուրտյանի անձնական հավաքածուում⁹ եւ նրա պնդմամբ՝ հնագույնն է «Պատմութեան» ձեռագրերի մեջ¹⁰:

³ Անդ, էջ ՃԼԲ—ՃԼԳ:

⁴ Անդ, էջ ԼԲ:

⁵ Անդ, էջ ԼԳ:

⁶ Անդ, էջ ԼԲ, Խէ:

⁷ Անդ, էջ 36:

⁸ Ձեռագրի հիշատակարանը, ի թիվս այլ նյութերի, 1868 թ. արտագրել է Հ. Բ. վրդ. Եսայանը Կ. Պոլսում գտնվող Արզումանյանց տան հարուստ հավաքածուից եւ զետեղել «Հաւաքումն բանից նախնեաց ե» պրակում (թ. 5բ). տե՛ս Մալր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ (այսուհետեւ Յուցակ Վենետիկի), յօրինեց Հ. Բարսեղ վրդ. Սարգիսեան Մխիթարեան Ուխտէն, ի Վենետիկ, 1924, ձեռ. Հ^մ 298 (սյուն. 1097—1098): Տէս նաեւ Հ. Ն. ՎՐԳ. ԱՎԻՆԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ ԼԳ—ԼԶ, ԿԸ:

⁹ Յ. Ք. ՔԻՐՏԵԱՆ, Գրիգորիս կաթողիկոս Աղթամարցիի կաֆաները «Պատմութիւն Մեծի աշխարհակալին Աղեքսանդրու Մակեդոնացույ» մէջ (ըստ Յ. Քիրտեան ձեռագրաց հաւաքածոյին օրինակին), «Հանդէս Ամսօրեայ», 1967, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, սյուն. 424 եւ 425:

¹⁰ «Բազմավէպ», 1961, թ. 1—2, էջ 51:

2. Մաշտոց-Գանձարան, 1530, Արճէշ, «ի գրունս Սուրբ Գէորգեայ զօրավարին, գրիչ՝ Յովանէս¹¹: Հիշատակարանում կարդում ենք՝ «Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս եւ յաղօթս ձեր զհոգեւոր հայրն մեր՝ զտէր Գրիգորիս կաթողիկոսն զԱղթամարցին, որ զգիրքս ծաղկեր է»¹²:

3. «Պատմութիւն Աղեքսանդրի», 1536 թ., Վարազ, գրիչ եւ ստացող՝ Մարգարէ¹³ աբղ. Արճիշեցի¹⁴: Լուսանցքներում գրիչը բազմիցս հիշատակում է Աղթամարցուն՝ «ԶԳրիգորիս կաթողիկոսն յիշեցէք ի Քրիստոս զնկարող այսմ գրոցս» (թ. 43ա) կամ «ԶԳրիգորիս կաթողիկոսն նկարող գրքիս» (թ. 134ա եւ այլուր)՝ նրան կոչելով «իմաստուն քարտողար» (թ. 2բ) կամ «քաջ քարտող (թ. 133բ), «փառաւոր եւ հրաշագարդ հոգեւոր Տէր» (թ. 10ա), «քաջ հռետոր եւ անյաղթ ֆլիսոփայ հոգեւոր Տէր» (թ. 28բ)¹⁵: Զեռագրում տեղ են գտել նաեւ «Պատմութեան» համար Գրիգորիս Աղթամարցու հորինած կաֆաները (տե՛ս գրչի նշումը՝ «Ի Գ(ո)րիգորիս Կաթողիկոսէ ասացեալ առաջին կաֆէդ յիշեցէք ի Քրիստոս», թ. 8ա):

Բազմաշնորհ արվեստագետը տիրապետել է նաեւ գրչության արվեստին: 1525 թ. նա ինքնագիր հիշատակարան է հավելել մի Մաշտոցում՝ ընդօրինակված 1458 թ. Հակոբ գրչի կողմից (հետագայում նվիրաբերվել է Զուղայի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն)¹⁶:

Սակայն Գրիգորիս Աղթամարցին առավել նշանավոր է որպէս տաղերգու: Նրա ստեղծագործական ժառանգության երեւելի մասն են

¹¹ Գրիչ Հովհաննէս քահանա Արճիշեցին եղել է նշանավոր գրիչ Հովհաննէս Մանկասարենցի թոռը: Այս մասին նա նշել է ձեռագրի հիշատակարանում՝ «մեծ պապուն իմ՝ Մանգասարին» (թ. 384ա): Նրա ուսուցիչներն են եղել Հովհաննէս Բաղիշեցին եւ Մարգարե Արճիշեցին: Տե՛ս Գ. ԱՐՔ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ, Նորից Գրիգորիս Աղթամարցու մասին, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1930, թ. 1–2, սյուն. 44–45:

¹² ՄՄ, ձեռ. 2^մ 962, թ. 325ա. Հ. Ն. ՎՐԳ. ԱԿԻՆԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ ԼԶ–ԼԸ. Գ. ԱՐՔ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ, Նորից Գրիգորիս Աղթամարցու մասին, սյուն. 44–46:

¹³ «Աղեքսանդրի պատմութեան» նշված ընդօրինակութուններում գրիչն իր անվան վերջավորութիւնը տարբեր կերպ է արձանագրել:

¹⁴ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հտ. Բ., կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1967, ձեռ. 2^մ 473 (էջ 460). ձեռագրի մասին տե՛ս ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ [ՅՈՎՍԷՓԵԱՆՅ], Գրիգորիս Աղթամարցի (գրական-կենսագրական նոր նիւթերով), «Արարատ», գիտական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. էջմիածնի, 1919, Ա.–ԺԲ., էջ 11–14. Հ. Ն. ՎՐԳ. ԱԿԻՆԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ ԽԴ–ԽԶ. Գ. ԱՐՔ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ, Նորից Գրիգորիս Աղթամարցու մասին, սյուն. 44–45. Յ. ՔԻՐՈՍԵԱՆ, Գրիգորիս կաթողիկոս Աղթամարցիի կաֆաները «Պատմութիւն Մեծի աշխարհակալին Աղեքսանդրու Մակեդոնացույ» մէջ, սյուն. 424–425, 432–433:

¹⁵ Տե՛ս նաեւ թ. 46բ, 57բ–58ա, 101բ, 124ա, 135բ, 138բ, 156ա:

¹⁶ Զեռագիրը պահվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (այսուհետեւ՝ ՄՄ), 2^մ 959, ինքնագիր հիշատակարանը տե՛ս թ. 309ա–բ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ, Նորից Գրիգորիս Աղթամարցու մասին, սյուն. 43–44. Հ. Ն. ՎՐԳ. ԱԿԻՆԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ ԼԲ–ԼԳ:

կազմում հոգեւոր տաղերը, որոնք, ըստ մինչ այժմ կատարած ուսումնասիրությունների¹⁷, հետեւյալն են՝

«Առ Յիսուս Փրկիչ»՝ «Դու ես յԱդինայ դրախտէն», «Գանգատ առնեմ սիրով քեզ»,

Քրիստոսի հաշկելոյթյան՝ «Արեգակն արդարութեան»,

«Ի Ս. Աստուածածինն»՝ «Անեղին տաճար», «Արքային փակեալ պարտեզ», «Տապանակ կազմեալ անփուտ», «Արեգակնափայլ գեղով» «Ահա այգիք մեր ծաղկեցան» (յերգ երգոց գրոցն),

«Ի Ս. Եկեղեցի»՝ «Գովեմ զքեզ մարմնով հրեշտակ»,

«Առ Ս. Անտոն Թեբայեցի»՝ «Աստուածանկար պատկեր»:

Այս տաղերը երգվել են: Պահպանվել են մի շարք ձեռագրական հղումներ, որոնք ցուցում են, թե որ տաղերի ձայնեղանակով պետք է կատարվեն դրանք. այսպես՝ «Արքային փակեալ պարտեզ» տաղն ունի «Առաջնաճաշակի պտղոյն ձայն»¹⁸, «Տապանակ կազմեալ անփուտ»-ը՝ «Առաջնաճաշակ պտղոյն»¹⁹, իսկ «Մաքուր պատկերով նման հրեշտակի» տաղը՝ «Մեր Տէրն է բազմերին գունն է»²⁰ նշումը:

Վերոնշյալ ցանկից երաժշտական բաղադրիչով պահպանվել է միայն «Անեղին տաճար» տաղը, որը տվյալ դարաշրջանից ու տարածաշրջանից մեզ հասած հազվագյուտ երգվող նմուշ է եւ եզակի արժեք է ներկայացնում: Այն եղել է շատ սիրված ստեղծագործություն²¹՝ Տիրամորը գովերգող եւ նրան դիմող բանաստեղծի սրտաբուխ եւ անկեղծ զգացմունքի, ինչպես նաեւ հարուստ բառագանձով ստեղծված պատկերավորության շնորհիվ: Ըստ ձեռագրական տվյալների՝ տաղը կարող էր կատարվել Ս. Աստվածածնին նվիրված բոլոր տոներին, ինչպես հա-

¹⁷ Տաղերի մասին տե՛ս Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ, Գրիգորիս Աղթամարցին եւ իւր տաղերը: Յաւելուած: Աղէքսանդրի պատմութեան կաֆաները, Թիֆլիս, 1898. Հ. Ն. ՎՐԳ. ԱԿԻՆԵԱՆ, նշվ. աշխ., Գրիգորիս Աղթամարցի, ուսումնասիրություն, քննական բնագրեր եւ ծանոթագրություններ Մ. Ավրաբեգյանի, Երեւան, 1963. Հ. ԲԱՆՁԻՆԵԱՆ, Գրիգորիս Աղթամարցու ներդրումը հայ հոգեւոր քերթութեան մէջ, «Էջմիածին», 2018, Ը., էջ 84–100:

¹⁸ Հ. Ն. ՎՐԳ. ԱԿԻՆԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 1: Հեղինակը հղումը քաղել է իր ձեռքի տակ գտնվող Շավարշ վրդ. Սահակյանի Տաղարանից (թ. 3)՝ ընդօրինակված 1619 թ. Եւդոկիայում գրված մի ձեռագրից: «Առաջնաճաշակ պտղոյն» տաղը վերագրվում է Հովհաննես Երզնկացի Պուլկին:

¹⁹ Ձեռ. ՀՊԻ 745 (հին՝ 797), 1909, գրիչ՝ Մխիթարեանք, տեղի՝ Վիեննա, թ. 12ա (ընդօրինակությունը կատարված է 1605–1629 թթ. բնագրից), Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա, հտ. Բ., կազմեց Հ. Համազասպ Ոսկեան Մխիթ. Ուխտէն, Վիեննա, 1963, էջ 284. Հ. Ն. ՎՐԳ. ԱԿԻՆԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 7:

²⁰ Հ. Ն. ՎՐԳ. ԱԿԻՆԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 84, Տաղարան Շավարշ Վ. Սահակյանի, թ. 3:

²¹ Հ. Ն. ՎՐԳ. ԱԿԻՆԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ ՀԸ:

վաստում են նրան նախադասվող «Տաղ Սուրբ Աստուածածնին», «Տաղ Աստուածածնայ», ինչպես նաև «Տաղ Աւետեաց»²² խորագրերը:

Հնագույն ընդօրինակությունը գտնվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող մի ժողովածուում, որը նաև Գրիգորիս Աղթամարցու ստեղծագործություններն ընդգրկող մեզ հասած ամենավաղ գրչագիրն է.

1. Տաղ Աստուածածնին ի յԱղթամարցի Գրիգորիսէ ասացեալ. Անեղին տաճար, Բանին բարերար, գերագոյն գովեալ Տիրամայր [...] (տէն գունավոր ներդիրը): Նրան հաջորդում են՝

2. Տաղ Աստուածածնին ի Գրիգորիսէ Ախթամարց[ւոյ]. Անեղին տաճար, Բանին բարերար [...] (ձեռ. Հ^մ 1330, Տաղարան, 1563 թ., Կաֆայ, «ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարիս սրբոյն Սարգսի զաւրեղ զաւրավարի եւ որդոյն նորա Մարտիրոսի», թ. 173ա)²³,

3. [Սկիզբը թափված] (ՄՄ, ձեռ. Հ^մ 2676, Կանոնագիրք Հայոց, Տաղք, ԺԶ. դ., տեղի՝ անյայտ, թ. 208ա),

4. Տաղ Աստուածածնին ի Ախթամարցի Գրիգորէ ասացեալ է. Անեղին տաճար, Բանին բարերար [...] (ՄՄ, ձեռ. Հ^մ 7709, Ժողովածոյ, 1608–1658 թթ., Կաֆայ, թ. 11բ),

5. Անեղին տաճար, Բանին բարերար [...] (ՄՄ, ձեռ. Հ^մ 7707, Տաղարան, 1611 թ., տեղի՝ անյայտ, թ. 282բ),

6. Այլ տաղ Գրիգորիսի. Անեղին տաճար, Բանին բարերար [...] (ՄՄ, ձեռ. Հ^մ 2398, Ժողովածոյ, 1613 թ., տեղի՝ անյայտ, թ. 174 ա),

7. Տաղ Սուրբ Աստուածածնին ի Գրիգորիսէ կաթողիկոսէ ասացեալ: Անեղին տաճար [...] (ձեռ. Հ^մ 976, Ժողովածոյ, 1613⁹–1623 թթ., տեղի՝ անյայտ, թ. 16ա)²⁴,

8. Անձինք Սուրբ Աստուածածնին Գրիգորիսէ («Ա–Ք»). Անեղին տաճար, Բանին բարերար [...] (ՄՄ, ձեռ. Հ^մ 1637, Տաղարան, ԺԷ. դ., տեղի՝ անյայտ, թ. 230բ),

²² Տէս, օրինակ, ՄՄ ձեռագրեր՝ Հ^մ 3357, Ժողովածոյ, ԺԹ. դ., թ. 86բ. Հ^մ 7701. Տաղարան, 1768 թ., տեղի՝ անյայտ, թ. 4բ. Հ^մ 8219. Ժողովածոյ, 1829 թ., տեղի՝ անյայտ, թ. 124ա. Յուցակ Վենետիկի, հտ. Ե., ձեռ. Հ^մ 1835, Տաղարան, 1786 թ., թ. 1բ (սյուն. 898). ձեռ. Հ^մ 1789. Տաղարան, ԺԸ. դար, թ. 36բ (սյուն. 924). ձեռ. Հ^մ 2350, Տաղարան, ԺԸ. դ., տեղի՝ անյայտ, թ. 30բ (սյուն. 944). Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի Ս. Քառասուն մանկունք եկեղեցւոյ եւ մասնաւորաց, կազմեց Արտավազդ արքեպս. Սիրմէեան, առաջնորդ հայոց Հալէպի, Երուսաղէմ, 1935. ձեռ. Հ^մ 50, Տաղարան, 1662, Կ. Պոլիս, թ. 6 (էջ 99) եւ այլն:

²³ Յուցակ Վենետիկի, հտ. Ե., սյուն. 673:

²⁴ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա, հտ. Բ., կազմեց Հ. Հ. Ոսկեան Մխիթ. Ուխտէն, Վիեննա, 1963, էջ 562:

9. [Անխորագիր] Անեղին տանար, Բանին բարերար [...] (ՄՄ, ձեռ. Հ^մ 5623, Տաղարան, 1653 թ., տեղի՝ անյայտ, թ. 110բ),

10. Այլ տաղ յազնիւ. Անեղին տանար, Բանին բարերար [...] (ՄՄ, ձեռ. Հ^մ 2393, Ժողովածոյ, Ժէ. դ., տեղի՝ անյայտ, թ. 173բ),

11. Այլ տաղ քաղցր եւ անուշ. Անեղին տանար, Բանին բարերար [...] (ձեռ. Հ^մ 807, Տաղարան, Ժէ. դ., տեղի՝ անյայտ, թ. 161բ)²⁵,

12. Տաղ Սուրբ Աստուածածնին ի յԱղթամարցի ասացեալ. լաւ եղանակաւ ասա, եւ զիս յիշեա՛. Անեղին տանար. Բանին բարերար [...] (Օր. 6449 (110), Ժամանակ եւ տեղի՝ անյայտ, թ. 15)²⁶:

Տաղը հորինված է այբբենական ծայրակապով («Ա—Ք»): Եզրափակիչ տան մեջ Աղթամարցին հիշատակում է իր անունը՝ «Ով եղանակէ՛, / զԳրիգորիսն յիշէ՛». այսպես է ամենավաղ ձեռագրում եւ այլուր (ՄՄ, ձեռ. Հ^մ 2394, 2398, 5623, 7709 եւ այլն)²⁷:

Երաժշտական բաղադրիչով միակ նմուշը ձայնագրված է Արմաշի Չարխափան Ս. Աստվածածնի վանքի երաժշտապետ Համբարձում Չերչյանի ձեռամբ եւ զետեղված է հայկական նոտագրությամբ ձեռագրերից մեկում՝ «Տաղ եւ մեղեդի Աւետեաց եւ Ծննդեան» խորագրով²⁸: Գրական հենքը կազմում են առաջին հինգ տողերը.

Անեղին տանար,
Բանին բարերար,
Դերագոյն գովեալ, Տիրամայր,
Դու յամէն լեզուէ.
Տիրամայր, որ զԱստուած ծնար:

²⁵ Յուցակ Վենետիկի, հտ. Ե., սյուն. 816:

²⁶ F. C. CONYBEARE. A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, London, Oxford University Press, 1913, p. 282. վերջին թերթերը կորսված լինելու պատճառով ձեռագիրը հիշատակարան չունի, սակայն ըստ կազմողի՝ գրված է Ժէ. դ. վերջին կամ ԺԸ. դ. սկզբին բնորոշ բոլորգրով:

²⁷ Հետագայում երբեմն գրիչները հեղինակի անունը փոխարինել են «զգրիչս յիշէ» կապակցությամբ. տես, օրինակ, ՄՄ, ձեռ. Հ^մ 2393:

²⁸ ՄՄ, նորագույն հավաքածո, ձեռ. Հ^մ 103, թ. 4բ-5ա:

ԳՐԻԳՈՐԻԱՆ ԱԹԱՄԱՐՑԻ
ԱՆԵՂԻՆ ՏԱՃԱՐ

Ա - նե -

դին տա -

ճար, Բա -

նին բա - ռե -

րար,

գե - րա - գոյն

գով եալ

Տի - րա - մայր
Տի - րա - մայր

դու յա - մեն
որ զԱստ - ուած

լեզ - ուէ:
ծը - նար:

Տաղն ընթանում է հազվագյուտ՝ վերնախաղ հիմքով ԳԿ ձայնեղանակում, որն ընդհանուր առմամբ հոգեւոր տաղերգության մեջ սակավ է հանդիպում: Այդ ձայնեղանակում են հորինված «Ձայնագրեալ Պատարագ»-ում տեղ գտած տաղերից մի քանիսը՝ Կոստանդին Սրիկ Սսեցու (ԺԳ. դ.) «Խաչն ի նախնումն», Պետրոս Ղափանցու (ԺԸ. դ.) «Կանայք ամենայն» եւ Սիմեոն Երեւանցու (ԺԸ. դ.) «Տէր ողորմեա՛: Արի Աստուած» աղոթքի գրական բնագրով հորինված մեղեդիական տարբերակներից մեկը²⁹: Ձեռագրական աղբյուրներում վկայություններ են պահպանվել նշյալ ձայնեղանակով կամ, ինչպես ընդունված էր ասել՝ «գույնով» երգվող եւս մեկ տաղի մասին, որով պիտի կատարվեր Աղթամարցու տաղը.

1. «Տաղ Սուրբ Աստուածածնին: Անճառ Միածնին գոյն է: Անեղին տաճար, Բանին բարերար, գերագոյն գովեալ Տիրամայր»³⁰:

2. «Տաղ Սուրբ Աստուածածնին ի Գրիգորիս կաթողիկոսէ Աղթամարցոյ: Անեղին տաճար: Անճառ Միածնին ձայն է»³¹:

«Անճառ Միածնին Հօրն Երկնաւորին» սկզբնատողով տաղը՝ նվիրված Ս. Հակոբ Մծբնա Հայրապետին, որ ձեռագրերում հաճախ ընծայվում է Առաքել վարդապետին³², պատկանում է Առաքել Սյունեցուն (մոտ 1350—1425 թթ.): Այն գրված է հատուկ տաղաչափությամբ՝ 5/5/5+3/5, որը, ըստ Հ. Մ. Պոտուրյանի, «եզական» է միայն Սյունեցուն³³: Այս չափը բնորոշ է նաեւ հեղինակի մի քանի այլ, այդ թվում նաեւ՝ երաժշտական բաղադրիչով պահպանված «Դասքն հրէական»³⁴ եւ «Աստուածն ամենի»³⁵ տաղերին:

²⁹ Տե՛ս «Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի» (այսուհետեւ՝ «Ձայնագրեալ Պատարագ»), Վաղարշապատ, 1878, էջ 169, 222 եւ 223: ԳԿ զարտուղի հին ձայնեղանակի մասին տես Ն. ԹԱՆՄԻՋՅԱՆ, Գրիգոր Նարեկացին եւ հայ երաժշտությունը V—XV դդ., Երեւան, 1985, էջ 228—229 եւ 268—269:

³⁰ Ձեռ. Հ^մ 405, Տաղարան, ԺԶ.—ԺԷ. դդ., տեղի՝ անյայտ, թ. 24բ. տե՛ս Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց Հ. Յակովբոս վրդ. Տաշեան Մխիթ. Ուխտէն (այսուհետեւ՝ Տաշյան ցուցակ), Վիեննա, 1895, էջ 857:

³¹ Հ. Ն. Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 10, Տաղարան Շավարշ Վ. Սահակյանի, թ. 3:

³² Տե՛ս, օրինակ, Տաշյան ցուցակ, էջ 857:

³³ Տե՛ս Հ. ՄԿՐՏԻՉ ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ, Առաքել Սիւնեցի եւ իր քերթուածները, Վենետիկ, 1914, էջ Ծ եւ 202: Այս մասին տես նաեւ Հ. ԱՆԱՍՅԱՆ, Հայկական մատենագիտություն, Ե.—ԺԸ. դդ., հտ. Բ., Երեւան, 1976, սյուն. 92:

³⁴ Հ. ՄԿՐՏԻՉ ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ Ծ եւ 211: «Դասքն հրէական» սկսվածքով տաղը ձայնագրել է Կոմիտաս վարդապետը. տե՛ս ԿՈՄԻՏԱՍ, Երկերի ժողովածու, հտ. Ը., Հոգեւոր ստեղծագործություններ, խմբ.՝ Ռ. Աթայան, Գ. Գյուղակյան, Գ. Դերոյան, Երեւան, 1998, էջ 143: Դրա շարունակությունը կազմող տողերի՝ «Ով պարտիզպան» սկսվածքով մեկ այլ տաղի ձայնագրություն է կատարել Ն. Թաշճյանը՝ զետեղելով «Ձայնագրեալ Պատարագ»-ում, էջ 161—162: Տաղերի մասին տես Ն. ԹԱՆՄԻՋՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 313—318:

³⁵ Ձայնագրությունը՝ Ն. Թաշճյանի. տե՛ս «Ձայնագրեալ Պատարագ», էջ 220—221: Տաղի մասին տես Ն. ԹԱՆՄԻՋՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 311—313:

Նշյալ գրչական հղումները մեզ ուղղորդեցին բացահայտելու, որ բացի ձայնեղանակային գործոնից, «Անեղին տաճար» եւ «Անճառ Միածնին» տաղերին միավորում է եւս մեկ հանգամանք. Գրիգորիս Աղթամարցին տաղը հորինել է Առաքել Սյունեցու բանաստեղծություններին հատուկ տաղաչափությամբ՝ յուրաքանչյուր բանաստեղծական տան երրորդ տողի վերջում հավելելով «Տիրամայր» կոչականը եւ առավել թախանձագին երանգ հաղորդելով խնդրվածքին: Սրանից զատ, ակնառու է նաեւ Աղթամարցու բանաստեղծության հորինվածքային հարազատությունը Ս. Ներսես Շնորհալու «Առաւօտ լուսոյ» եւ «Աշխարհ ամենայն» երգերի հետ՝ նկատի առնելով այբբենական կարգը եւ յամբ-անապեստյան հնգավանկ տողերը, այն տարբերությամբ, որ Շնորհալու յուրաքանչյուր տառով գրված երեքական տողի փոխարեն այստեղ առկա է մեկը:

«Անեղին տաճար» տաղի երաժշտական մտահղացքն իրենից ներկայացնում է մեկ ամբողջական կառույց՝ դրամատուրգիական զարգացման բնորոշ հանգույցակետերով: Բանաստեղծական տան յուրաքանչյուր տողը համապատասխանում է երաժշտական մեկ առանձին, ավարտուն նախադասության: Մեղեդին բաղկացած է երկու ինքնուրույն մասերից՝ երկու տարբեր երաժշտական նյութերի համադրությամբ: Դրանցից առաջինում («Անեղին տաճար» եւ «Բանին բարերար») տիրում է խաղաղ եւ անվրդով, խորհրդածությամբ լի տրամադրություն, որը երկրորդում («Գերագոյն գովեալ» բառերին համապատասխան) փոխարկվում է հուզախուռով եւ փոթորկուն ալիքի՝ նոր երաժշտական նյութով, զարտուղությունամբ՝ դեպի ձայնեղանակային այլ ոլորտ, ինչպես նաեւ բարձր հնչադասությամբ՝ դառնալով ստեղծագործության գագաթնակետը: «Տիրամայր» բառին համապատասխանող հատվածում, ինչպես նաեւ վերջին երկու տողերում («Դու յամէն լեզուէ», «Տիրամայր, Որ զԱստուած ծնար») նախորդ հուզական լիցքն աստիճանաբար մարում է՝ վերադառնալով նախկին խաղաղ հանգրվանին ու վերահաստատելով սկզբնական քնարական-լուսավոր երանգը: Այս մարումների հետնախորքին, ահա, երեւակվում է ԳԿ-ի հին ձայնեղանակը՝ իր վերնախաղ հիմքով:

«Անեղին տաճար» տաղի ուսումնասիրությունը մեզ տանում է դեպի Ս. Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործությունը, որի նկատմամբ Աղթամարցին մեծ պաշտամունք է տածել՝ իր երկերում փոխառելով նրա տաղերի լեզուն, բառազանձը, գործածելով մեծ բանաստեղծի մտածողությանը բնորոշ խորհրդաբանությունն ու այլաբանությունները: Դա

ականհայտ է, մասնավորապես, հետեւյալ տաղերում՝ «Ահա այգիք մեր ծաղկեցան», որ հորինված է Աստվածաշնչյան «Երգ երգոց»-ի եւ Նարեկացու «Հաւուն հաւուն»-ի ազդեցութեամբ, այնուհետեւ՝ «Արեգակնափայլ գեղով», որում երեւակվում են «Աչքն ծով»-ից եկող «Աչեր ծովի ծովունիս», «Աստղ վառի վառ պայծառ» եւ այլ նույնաբանություններ³⁶:

Եւ ահա, բացի գրական բաղադրիչից, Աղթամարցու տաղերի երաժշտական բաղադրիչը եւս կրել է Նարեկացիական ազդեցութեան դրոշմը: Դա ականառու կերպով դրսևորվել է «Անեղին տաճար» տաղում՝ միջնամասի զարտուղող մեղեդիական դարձվածքում («[գերա]գոյն գովեալ» բառերին համապատասխան), որը հարազատորեն արձագանքում է Նարեկացու՝ Ս. Աստվածածնին նվիրված «Աչքն ծովի ծով» տաղի՝ ստորեւ բերվող հատվածներին, որ քաղել ենք Հ. Չերչյանի³⁷ եւ Ն. Թաշճյանի³⁸ ձայնագրություններից: Հատկանշական է, որ տաղերն աղերսվում են նաեւ իրենց հիմնական՝ ԳԿ ձայնեղանակի տեսանկյունից.

Չերչյան

ի ծո [վ]

Թաշճյան

ի ծո [վ]

Չերչյան

յա - ուս [լուռու]

Թաշճյան

յա - ուս [լուռու]

³⁶ Գրիգորիս Աղթամարցու ստեղծագործության մեջ Նարեկացու ազդեցության եւ բառագանձի կիրառման մասին տես Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 20 եւ հետո. ՄԵՍՐՈՊ Ծ. ՎՐԳ. Գ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ, Անտիպ տարբերակ մը Գրիգորիս Աղթամարցույ Աստուածածնայ տաղին, «Հանդէս ամսօրեայ», 1967, յուլիս-սեպտեմբեր, սյուն. 315–316. Հ. ԲԱՍՏԻՆՅԱՆ, նշվ. հոդվածը, էջ 91 եւ հետո:

³⁷ ՄՄ, Նորագույն հավաքածո, ձեռ. Հ^մ 103, թ. 5ա-5բ:

³⁸ «Ձայնագրեալ Պատարագ», էջ 96–97:

Նարեկացու տաղին բնորոշ մեծակերտ-զարդարական ոճը մեծ ծաղկում է ապրել կիրիկյան երաժշտական մշակույթում, երբ մեծահմուտ վարպետները, ժամանակի պահանջներին համապատասխան, վերանայում եւ ճոխացնում էին տաղային նմուշների երաժշտական բաղադրիչները: Սակայն, ինչպես նշում է Ն. Թահմիզյանը, «Աչքն ծով»-ի այս տարբերակում պահպանվել են նրա նախնական ուրվագծերից շատերը³⁹, որոնց շարքին պետք է դասել նաեւ խնդրո առարկա հատվածները: Պատահական չէ, որ նախքան Աղթամարցին նշյալ տիպական մեղեդիական դարձվածքները կիրառություն են գտել կիրիկյան անհայտ հեղինակների «Ազատեա՛ր զգերեալսն», «Բանին Հօր» եւ այլ տաղերում:

Այսպիսով՝ Գրիգորիս Աղթամարցու ստեղծագործական սկզբունքների եւ գեղարվեստական ճաշակի ձեւավորմանը նպաստել եւ նրա ստեղծագործության մեջ արտացոլվել է նախընթաց երաժշտական մշակույթն իր տարակերպ դրսևորումներով: «Անեղին տաճար» տաղի արմաշական գրառումը մեզ պատկերացում է տալիս հեղինակի ոճին բնորոշ առանձնահատկությունների, երաժշտական ուրույն մտածողության մասին: Տաղի հատկանշական գծերն են կերպարի վառ եւ լիակատար մարմնավորումը, մտահղացքային ամբողջականությունը, գրական շարադրանքի եւ երաժշտական բաղադրիչի սերտ կապակցվածությունը: Մեղեդու ինքնաբերական հորդումը, երգային լայնաշունչ ծավալումը, նրբին ու հեզասահ անցումները Ս. Աստվածամոր հրաշագեղ եւ լուսե պատկերի կերտումն են:

Ս. Աստվածածնի կերպարը, երաժշտաբանաստեղծական այս մանրապատկերից զատ, Աղթամարցին կերտել է նաեւ 1530 թ. նկարազարդած Մաշտոց-Գանձարանում: Այստեղ նրբաճաշակ արվեստագետը վառ արտահայտչականությամբ եւ բազմազուն երանգապնակով է վրձնել Ս. Աստվածածնի Ավետման ցնծալի տեսարանը, որ հայ մանրանկարչության լավագույն նմուշների թվին է դասվում⁴⁰ (տե՛ս գունավոր ներդիրը):

Գրիգորիս Աղթամարցին՝ հայոց միջնադարի տաղանդաշատ մշակութային գործիչը, քաջահմուտ է եղել եւ բանաստեղծական արվեստի, եւ երաժշտության, եւ մանրանկարչության մեջ: Այս համատեքստում «Անեղին տաճար» տաղը մի եզակի հատակոտոր է՝ եռյակ արվեստների խորհրդանշական միաձուլման փայլուն օրինակ:

³⁹ Ն. ԹԱՀՄԻԶՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 223:

⁴⁰ Նշենք, որ Գրիգորիս Աղթամարցու մանրանկարչական ժառանգության համապարփակ ուսումնասիրությունը դեռեւս իրականացված չէ:

РЕЗЮМЕ

Григорис I Ахтамарци (XVI в.) был Католикосом Ахтамарской епархии Армянской Апостольской Церкви (1512—1544 гг.), одним из выдающихся деятелей армянской культуры, поэтом, музыкантом, писцом и миниатюристом. Единственным тагом из его творческого наследия, сохранившимся вместе с музыкальным компонентом, является таг «Нерукотворный храм», представляющий собой уникальную ценность. Таг был обнаружен нами в рукописях с новоармянской нотописью, дошедших до нас из монастыря Пресвятой Богородицы села Армаш (Провинция Никомедия в Малой Азии). Таг — типичный образец монументально-декоративно стиля с широко распевной, свободно разворачивающейся мелодией, изящными пассажами, ритмически свободной структурой. Характерными чертами тага являются яркое и полноценное художественное воплощение образа, композиционная целостность, тесная взаимосвязь литературного текста и музыкального компонента.

Формированию творческого стиля Григориса Ахтамарци способствовали разнообразные проявления музыкальной культуры предыдущей эпохи, нашедшие отражение в его произведениях. Нами выявлено определенное интонационное родство с тагом Св. Григора Нарекаци (X—XI вв.) «Очи — море», посвященным Пресвятой Богородице.

Стиль стихосложения и глас, в котором написан таг, характерны для сочинений Аракела Сюнеци (XIII—XIV вв.). Очевидно также стилистическое влияние песнопений Св. Нерсеса Шнорали (XII в.).

Одним из великолепных творений Григориса Ахтамарци является миниатюра «Благовещение», которую отличают тот же утонченный вкус, яркая выразительность и красочная палитра. В триединстве поэзии, музыки и миниатюры проявился многогранный талант великого художника, мастерски создавшего на языке трех искусств чудесный и лучезарный образ Пресвятой Богоматери.

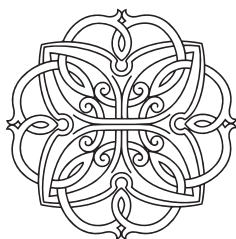
SUMMARY

Grigoris I of Aghtamar (16th century), Catholicos of the See of Aghtamar of the Armenian Apostolic Church from 1512 to 1544, is one of the most important figures of the Armenian culture, known as a poet, musician, copyist, and miniaturist. The

only ode in his noteworthy creative legacy that has been preserved with its musical component is «Աննդին տանար» (“Temple of the Uncreated One”), which is of unique value. We discovered it in one of the manuscripts with new Armenian notation, which came to us from the Holy Theotokos Monastery of Armash (Province of Nicomedia in Asia Minor). The ode is a typical sample of monumental-decorative style with an unrestrained chanting and freely developing melody, fine passages and free rhythmic structure. It is distinguished by its bright and perfect imagery and the wholeness of the concept along with the harmonious association between the poetic text and the musical component. The aesthetic principles of Grigoris of Aghtamar were shaped by various manifestations of the musical culture of the previous era, which were reflected in his work. We have identified a certain intonation association with the ode «Աչքն ծով ի ծով» (“Eyes Like Sea”) by St. Gregory of Narek (10th – 11th centuries), also dedicated to the Holy Theotokos.

The versification and the mode of the ode are typical of the poetry of Arakel of Syunik (13th – 14th cc.). The stylistic influence of the chants by St. Nerses the Graceful (12th c.) is also evident.

One of the magnificent creations of Grigoris of Aghtamar is the miniature “The Annunciation”, which is distinguished by the same refined taste, vivid expressiveness and colorful palette. The triune nature of poetry, music, and miniature manifests the multifaceted talent of the great artist, who masterfully created a miraculous and luminous image of the Holy Mother of God employing the means of those three arts.

Աւետում. ՄՄ, ձեռ. Դժ 962, Մաշտոց-Գանձարան, գրիչ՝ Յովանէս,
ծաղկող՝ Գրիգորիս Աղթամարցի, ք. 322բ:

